

1.1.2. Társadalomkritika és társadalompolitikai koncepciók a dualizmus kori Magyarországon (Kiss Mária Rita)

1867-ben a liberalizmus jegyében megszülető modern polgári államnak még az olyan kiemelkedő teoretikusa is, mint Eötvös József,⁴⁶ távol állt annak beismerésétől, hogy az államnak társadalomformáló szerepet kellene felvállalnia. A kiegyezés után lehetőséget kapó liberális politikusok a „XIX. század uralkodó eszméi” alapján rendezték be a magyar társadalmat és az államot. Hamarosan azonban szembesülniük kellett a liberális teória és a politikai gyakorlat közti különbségből eredő problémákkal, az eszmék megvalósíthatóságának a valós életben jelentkező akadályaiival. Társadalomról való gondolkodásukat a „szabadság, egyenlőség, testvériség” politikai értéktriásza határozta meg. A liberalizmus a három érték közül a meghatározónak a szabadságot tekintette, míg a másik kettőt – az egyenlőséget és a testvériséget – ehhez képest töltötte meg tartalommal. Egyenlőség alatt a jogegyenlőséget értették, ami számukra mindenkinek a szabadsághoz való egyenlő jogát jelentette. A testvériség ígérete – amely a másik kettőhöz képest mindvégig háttérben maradt – a patriarchális kötelékekből kiszakadt ember bizonytalanságérzetére reflektált: az atomizáció ellenszereként a szolidaritás új formáit ajánlotta fel. Szabadság alatt a liberálisok mindenekelőtt a civil társadalom államtól való szabadságát értették, amit különböző jogintézményekkel (hatalommegosztás, emberi jogok, amelyek ekkor még nem tartalmazták a szociális jogokat) bástyáztak körül. Felfogásuk szerint az államot azért kell mesterségesen meggyengíteni, hogy ne veszélyeztethesse a társadalom individuumainak szabadságát. A liberálisokat az állammal szemben mélyszéles bizalmatlanság jellemezte, ezért gyengíteni kívánták, és inkább a társadalmi önkorrekcióra bízták a magánszférának tekintett életvilág problémáinak megoldását. Hittek ugyanis abban, hogy az oktatással vég nélkül fejleszhető ráció képessé teszi az embert érdekei felismerésére és az önérdekkövetésre, majd ennek a folyamatnak a végén a boldog egyénekből boldog társadalom születik. A liberalizmus etikai alapvetését elvégző Humboldt,⁴⁷ akinek eszménye az autonóm emberi lény volt, nem véletlenül vélekedett úgy, hogy az embereket, amennyire csak lehetséges magukra kell hagyni. Az államnak szabadságot kell biztosítani számukra, hogy mindenki ki tudja fejteni a benne rejlő képességeket. Elismerte ugyan, hogy az emberek között vannak olyanok, akik

46 Báró Eötvös József (1813–1871): liberális gondolkodó, politikus. a Batthyány-kormány, majd az Andrássy kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1866–1871 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. 1851-ben megjelent, „Az uralkodó eszmék befolyása az álladalomra” című munkájában lefektette a liberális társadalomberendezkedés elveit. Legfőbb feladatnak a társadalom államtól való szabadságának biztosítását tekintette, s úgy vélte az e miatt mesterségesen – a hatalommegosztás rendszerével – meggyengített állam tevékenységét a társadalmi öntevékenységnek kell kiváltania.

47 Wilhelm von Humboldt (1767–1835): német nyelvész, esztéta, liberális politikai gondolkodó.

külső hatalmak gyámkodását várják, ők viszont szerintem nem autonóm lények „legfeljebb jól táplált rabszolgák”.⁴⁸ A korszak liberális társadalomszemléletére hatottak Herbert Spencer⁴⁹ szociáldarwinista tanai, aki Darwin állatvilágra vonatkozó evolúciós elméletét alkalmazta a társadalomra. A gondolkodó szerint a „struggle for life”⁵⁰ a legjobbak túlélését eredményezi, s ez végső soron a társadalom tökéletesedéséhez vezet. Ennek átmenetileg vannak ugyan áldozatai, de hosszú távon az egész emberiség nyer vele. Emiatt eltökélt ellensége volt mindenféle szociális reformnak, amely szerintem csak lustasághoz, felelőtlenységhez és további igények születéséhez vezet. A nehéz helyzetben lévőknek a kemény munkát, a takarékossgot és a hedonizmus kerülését ajánlotta. A liberális államelmélet egy minimális államot tartott ideálisnak, amely nem szól bele a társadalmi folyamatok alakulásába, azokat a „társadalmi erők szabad játékára” bízza. Társadalomszemlélete lényegében a kapitalista piaci versenyrel kapcsolatos laissez faire⁵¹ álláspontjának társadalomra való alkalmazása volt. A liberális Émile Durkheim⁵² sem tartotta az állam feladatának a társadalmi szolidaritás biztosítását. Úgy vélte, az államnak mindenekelőtt a magántulajdont és a társadalom belső békéjét kell védelmeznie. A modern szolidaritást – csakúgy, mint a patriarchális társadalmakban – az erkölcs alapján a kooperáló egyének cselekedeteinek kell érvényre juttatnia.

Miután azonban a liberális államok napi gyakorlata megmutatta, hogy az individuális szabadság nem általános gyógyír a társadalmi problémákra, és a jogegyenlőség nem vezet el a társadalmi igazságosság spontán megvalósulásához, a liberális gondolkodók egy része eljutott a szociális szemlélet jelentőségének felismeréséig. A XIX. század végére megszületik a klasszikus liberalizmus egyik elágazásaként a szociálliberalizmus. Az irányzat korai előfutára John Stuart Mill⁵³ volt, aki felismerte, hogy a kapitalista társadalom bajai az elosztás igazságosabbá tételével orvosolhatók, fontosnak tartotta a jövedelmi viszonyok alakításában a szakszervezetek szerepét, s elengedhetetlennek a munkásosztály társadalmi integrációját.

A Magyarországon 1867 után berendezkedő liberalizmusnak is legfőbb kérdése az állam határainak meghatározása volt.⁵⁴ Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című művében arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam határainak helyét a polgárok közösségi erejének kell kijelölni. Ennek megfelelően 1867-ben egy gyenge, „éjjeliőr állam” született, melynek nem lévén komoly

---

48 Balla 1922. 15–22.

49 Herbert Spencer (1820–1903): angol filozófus, antropológus, szociológus. Vö.: Veress 1910. 190–225.

50 A létért való küzdelem.

51 Adam Smith (1723–1790): a liberális közgazdaságtani szemlélet megalapozója, aki a fő szabályozó szerepet a kereslet-kínálat viszonyainak szánta és a kormányzat feladatát csak a verseny feltételeinek biztosításában látta. Ugyanakkor morálfilozófus volt, aki szerint az emberi erkölcs és a társadalmi együttélés alapja az egymás iránt érzett rokonszenv és szolidaritás.

52 Émile Durkheim (1858–1917): a szociológia és a szociális antropológia atyja. Több társadalomelméleti munka szerzője.

53 John Stuart Mill (1806–1873): angol liberális politikus és közgazdász.

54 Schlett 2010. 2. 683–701.

társadalompolitikai eszközei, sokáig tiltakozott a túlzott állami feladatvállalás ellen.⁵⁵ Kezdetben a magánszféra részeként felfogott gazdaság működését is magánügynek tekintették és csak idővel, az 1873-as világgazdasági válság, a modernizáció feladatai és a nemzetiségi kérdés kényszerítettek ki a fokozottabb állami aktivitást. A társadalmi viszonyokba és folyamatokba való beavatkozás gondolata azonban nehezen tört utat magának. A szabadelvűek társadalompolitikai téren továbbra is tartózkodtak az állami feladatvállalástól annak ellenére, hogy mind nyilvánvalóbbá váltak a szabad versenyes kapitalizmus negatív társadalmi következményei: a munkáskérdés megoldatlansága, a parasztság tömeges elszegényedése és a dzsentri tönkremenetele. Beksics Gusztáv, a Szabadelvű Párt liberális ideológusa, az elsők között volt kénytelen szakítani azzal a meggyőződéssel, hogy az individuális szabadság majd automatikusan megoldja a keletkező társadalmi problémákat és volt kénytelen elismerni a polgári állam társadalomfejlődési problémáit.⁵⁶ Úgy látta, az állam és a társadalom fejlődése elvált egymástól: míg a magyar állam modernizálódott, addig a társadalom lemaradt, mi több egyesén „Ázsia felé” indult, távolodva a liberalizmustól. A keletkező problémák megoldását azonban továbbra is a társadalmi kezdeményezésétől várva azt a következtetést vonta le, hogy a kormányzó liberalizmus feladata nem több mint a lemaradó társadalmat „munkás útra terelni”. Berzeviczy Albert⁵⁷ például a dzsentri tönkremenetelének legfőbb okát abban látta, hogy idegenkedik a produktív munkától és nem takarékoskodik. Nem fogadta el, hogy a polgári szabadságért harcoló egykori középnemes utódjáról az államnak kellene gondoskodnia. Helyette azt tanácsolta a lecsúszóknak, hogy váltsanak mentalitást, vegyenek példát az ipari és kereskedelmi lehetőségeket sikeresen kamatoztató zsidóságról és vegyék föl velük a versenyt. Pulszky Ágost⁵⁸ 1890-ben

55 A gyakorlati liberális politika nem mindenütt ragaszkodott a minimális állam elvéhez. A közigazgatásban erős központosító törekvései voltak, hadügyi szempontból a kiegyezési törvény közös hadserege miatt kötelező sorozást volt kénytelen bevezetni, a nemzetiségi kérdés kapcsán többször (és a nemzetiségi törvény szellemével ellentétesen) belenyúlt a társadalmi viszonyokba, s a század végére a gazdaságpolitikában is egyre aktívabb szerepet játszott. Vö.: Cieger 2001. 95–118.

56 Beksics Gusztáv (1847–1906): liberális ideológus, hírlapíró, országgyűlési képviselő. Beksics 1884. 6–7.

57 Berzeviczy Albert (1853–1936): liberális politikus, történétíró, akadémikus, a Szabadelvű Párt, később a Nemzeti Munkapárt tagja. Történétíró, több mint 50 kiadvány szerzője. 1905 és 1936 között a Magyar Tudományos Akadémia, 1923 és 1936 között a Kisfaludy Társaság elnöke volt. 1903–1905 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Berzeviczy a kormányzati liberalizmus képviselőjeként a szociális feszültségek feloldását nem az államtól, hanem a társadalmi öntevékenységtől várta.

58 Pulszky Ágost (1846–1901): jogfelfofozus, szociológus, politikus. Londoni és torinói középiskolái után, jogi tanulmányait a Pesti Egyetemen végezte. 1872-től egyetemi magántanárként, 1875 és 1894 között a jogbölcselet professzoraként tanított. 1887-ben az MTA levelező tagjává választották. Deák-párti, mérsékelt ellenzéki, majd szabadelvű programmal több ízben országgyűlési képviselővé választották. 1894-től közoktatásügyi államtitkár volt. Alapítója és első elnöke 1901-től a Társadalomtudományi Társaságnak, és alapítója a Huszadik Század című lapnak. Jelentős szerepe volt a szociológiai szemlélet, mint a közgazdaságtan, az etika, a politikatudomány és a jog- és állambölcselet diszciplínáit összegző általános társadalomtudományos megközelítés terjesztésében. Elsősorban jog- és államtudományi munkákat írt, de értekezett a nemzetiségekről, illetve az egyetemek fejlesztésének ügyéről is.

a munkáskérdésről írt könyvében az angol állami beavatkozást és a bismarci szociális olajcseppek politikájának keretében megvalósuló munkás társadalombiztosítást olyan kísérleti stádiumban lévő útkeresésként értékelte, amelyek „életrevalósága” még nem igazolódott. Nem tartotta helyesnek, hogy az államon keresztül „más osztályok erejével” tegyenek kísérletet a szociális problémák megoldására. Végzetes politikai lépésnek tekintette volna, ha Magyarországon követnék az ipar szempontjából sokkal fejlettebb nyugati országok példáját, mivel szerinte nálunk a probléma épp az ipar fejletlenségéből adódik. Következésképp a feladat itthon a tőke gyarapítása és nem korlátozása. Elismerte, hogy ez ugyan „átmeneti szenvedéseket okoz”, de mégis csak ezt tartotta az egyedül erkölcsös politikának, mert a tőke gyarapításából végső soron az egész társadalomnak haszna származik majd.

A szabad verseny kapitalizmus nyomán sokasodó szociális problémák kezelésére a liberalizmusnak nem volt a vesztesek számára kielégítő válasza. A liberális válaszhiány a szociális problémák súlyosbodásához, végül azok politizálásához vezetett. Az 1880-as évek közepétől megindultak a politikai intézményesülés útján azok az irányzatok, amelyeknek fejlődése a konkurens ideológiák megjelenéséhez vezetett. A korabeli magyar politikai rendszer működésének legfontosabb konfliktusterülete a közjogi törésvonal, az Ausztriához való viszony kérdése volt. Ennek két oldalán helyezkedett el a kormányon lévő Szabadelvű Párt és az ellenzéken a szintén liberális Függetlenségi Párt. A szociális kérdés terén keletkező új konfliktusok (tőkés-munkás, város-falu, ipar-mezőgazdaság, dzsenti-zsidóság) módosították a politikai mező struktúráját és a politikai gondolkodás fókuszába a közjogi kérdés mellé felsorakoztatták a társadalmi problémákat is: átrendeződtek a politika témái, utat tört magának a szociális szemlélet.

A változások hatására maga a liberalizmus is irányzatokra bomlott. A kormányzó liberalizmus jobbra tolódott. Ez különösen markánsan jelentkezett a nemzetiségi politika területén, ahol az erőszakos elmagyarosításra törekvő kormányzati gyakorlat egyre élesebben vált el az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény szellemétől. A Munkapárt ideológusa, a konzervatív közjogi nézeteket valló Réz Mihály,⁵⁹ az 1905-ben megjelent „Magyar fajpolitika” című munkájában már-már hadászati terminológiát használva kereste a nemzetiségek fölötti magyar szupremácia „erővel való kivívásának” módozatait. Elvetette a nemzetiségi iskolák állami fenntartásának gondolatát, mert azok a magyar állameszmével ellenséges érzelmeket táplálnak, „idegen kultúrát” terjesztenek, helyette a „magyar erő demonstrálására” alkalmas hazai kultúra decentralizációját, mindenekelőtt vidéki, nemzetiségi területeken történő erősítését szorgalmazta. „Ha a cultura fegyver, e fegyvert meg kell szereznünk, s ha a támadás ellenünk culturalis eszközökkel indítatik, akkor ugyanazon a jogon, amellyel az általános katonakötelezettséget megállapítottuk, a culturalis védkötelezettség elvét is ki kell mondanunk.”– hangsúlyozta.⁶⁰ Réz Mihálynak a „fajpolitikát” és a szociális kérdést összekötő javaslatai radikális szakítást jelentettek a minimális állam korábban általánosan vallott elvével. A Munkapárt ideológusa nemzetiségek feletti szupremácia

59 Réz Mihály (1878–1921): közjogász, az eperjesi jogakadémia és a kolozsvári egyetem tanára, a Munkapárt ideológusa.

60 Réz 1905. 23.

megtartását szem előtt tartva, eljutott az állami beavatkozás gondolataig. A magyar középosztály megerősítésére javasolta például az elsőszülött kedvezményes és kötelező örökösödésének törvényben való kimondását, az örökségből így kizártak ipari pályára kényszerítését, az „idegen” kezekben lévő pénzintézetekkel szemben a vidéki bankok államhittel történő megsegítését, állami központi bank megeremtését, az eladósdott középosztályi birtokok állami felvásárlását stb.

A liberalizmus irányzatokra bomlásának folyamatában a kormányzó liberalizmustól balra a szociálliberalizmust találjuk. Képviselője Gratz Gusztáv⁶¹ szerint amennyiben a liberalizmus nem képes magába integrálni a szociális szemléletet, pusztulásra van ítélve. Szerinte hibázott a liberalizmus, amikor a szabadságot védő korlátokat keresve csak a valamtól való szabadságra gondolt, és nem törődött a szabadsággal való élés lehetőségeinek megteremtésével, s ezzel végül „a gyengébbek feletti modern rabszolgaság egy nemét” teremtette meg. Következtetése, hogy a liberalizmusnak épp a szabadság védelmében kell felvállalnia a gazdaságilag gyengék védelmét, be kell fogadnia a szociálpolitikai szemléletet, és biztosítani az esélyek egyenlőségét.⁶²

A liberális demokraták is esélyegyenlőségben gondolkodtak. Vázsonyi Vilmossal⁶³ az élükön a politikai rendszer reformjától – mindenekelőtt a választójog kiterjesztésétől várták a polgári társadalom szociális problémáinak enyhülését. A városi középosztályt képviselő Vázsonyinak meggyőződése volt, hogy a választójog kiterjesztése lehet a gyógyír a szociális problémákra is. Amennyiben ugyanis a parlamentbe a nép valódi képviselői kerülnek be, zöld utat fognak kapni a törvényhozásban demokrata körének főbb szociális követelései: a progresszív adózás bevezetése, a közüzemek állami/önkormányzati kézbe vétele, a 8 órás munkaidő bevezetése, az ingyenes népoktatás, tehát összességében a kisemberek támogatása. Pozícióját a politikai ideológiai palettán a következőkkel jellemezte: nem szocialisták, hanem „demokraták vagyunk, akik a mai termelési rend keretében akarjuk diadalra vinni a népállamot és megoldani a szociális problémákat.”⁶⁴

A liberalizmus bal- és jobboldali ellenzékeként fellépő konkurens ideológiák különböző politikai pártokban nyertek intézményesült formát. 1883-ban alakult a lesúlylyedő dzsentri csoportok politikai képviselőjét felvállaló szélsőjobboldali Országos Antiszemita Párt (1883–1892). Istóczy Győző⁶⁵ mozgalma a következő évi választásokon 17, majd 1887-ben 11 képviselőt juttatott a parlamentbe antiszemita programmal.

61 Gratz Gusztáv (1875–1946): német származású politikus és publicista. 1896-tól a Pester Lloyd parlamenti tudósítója volt. A dualizmus korában a polgári radikálisokhoz állt közel, lapjuknak a Huszadik Századnak egyik alapítója, majd főszerkesztője volt, de nem értett egyet a szocialista nézetekhez való közeledésükkel, mivel maga szociálliberális nézeteket vallott. Kétszer volt miniszter: 1917-ben Eszterházy Móricz kormányában a pénzügyi, majd 1921-ben Teleki Pál első kormányában a külügyi tárcát vezette.

62 Gratz 1904. 15.

63 Tökéczki 2005.; Beer 19–32.

64 Hegedűs Sándor: Egy magyar Don Quijote <http://magyar-irodalom.elte.hu/ezredveg/0510/05105.html> (2020.09.30.)

65 Istóczy Győző (1842–1915): politikai pályája kezdetén szabadelvű, majd antiszemita országgyűlési képviselő. Az Országos Antiszemita Párt vezetője.

A magyarországi munkásság első pártpolitikai szervezetei már a 70-es évek végén létrejöttek, részben ezek tagságából alakult meg 1890 végén a korábbi munkáspártoknál lényegesen fajsúlyosabb szerepet játszó Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt Engelmann Pál⁶⁶ vezetésével. Az egyházpolitikai küzdelmek szülötte volt a politikai katolicizmus pártpolitikai szerve a Katolikus Néppárt, amelynek politikai gondolkodásában az ultramontanizmus gyengülésével egyre inkább az újkonzervatív ideológia dominált. Hosszú érlelődés után 1896-ban öltött intézményes formát gróf Károlyi Sándor⁶⁷ vezetésével a liberális kormányok egyoldalúan iparpártoló politikájával szemben, a magyar mezőgazdaság érdekeinek képviselőjére vállalkozó újkonzervatív agrárius mozgalom lobbiszervezete, a Magyar Gazdaszövetség. A városi középosztályt képviselő Vázsonyi Vilmos⁶⁸ 1894-ben hozta létre községi Demokrata pártját, ami 1900-ban vált országos szervezetté. 1901 januárjában alakult meg a liberális társadalomtudósokból álló Társadalomtudományi Társaság, amelyen belül fokozatosan formálódott a polgári radikalizmus irányzata. 1914-ben Jászi Oszkár⁶⁹ vezetésével megalakult a Polgári Radikális Párt. A kormányzó liberalizmus kétoldali opozíció keresztüztüzebe került, mind bal- mind jobboldali ellenzékének támadásaiban fontos szerepet játszott a társadalompolitikai bíráló, amelyet minden irányzat a maga világnézetének, értékeinek és nem utolsó sorban pártpolitikai érdekeinek megfelelően fogalmazott meg.⁷⁰

Az újkonzervatív szemléletet a jobb oldalon az agrárius mozgalom és a politikai katolicizmus képviselték. Az újkonzervativizmus társadalomszemléleti alapjai⁷¹ a korszak szociálkonzervatív, keresztényszocialista és katedraszocialista eszmeáramlataiból táplálkoztak. Ezek az irányzatok a társadalmi béke megóvásának módozatait keresve végső soron a munkásmozgalom forradalmi megoldásának kiküszöbölésére törekedtek. Az osztrák Lorenz von Stein, a bécsi egyetem államelmélet tanára szerint a szociálpolitikára mindenekelőtt azért van szükség, hogy a munkásságot integrálja a polgári társadalomba, megakadályozza hatalomra kerülésüket. A magyar agrárius mozgalomra a szociológia egyik megalapozójának tartott Frederic Le Play és Rudolf

---

66 Engelmann Pál (1854–1917): bádgos, munkásmozgalmi politikus. A marxista eszmét az ausztriai németországi munkásmozgalomból hozta haza, a II. Internacionálé bízta meg, hogy szervezze meg a magyarországi szociáldemokrata mozgalmat.

67 Gróf Károlyi Sándor (1831–1906): szociálkonzervatív politikus, országgyűlési képviselő, a Szabadelvű Párt tagja, az agrárius lobbiszervezet, a Magyar Gazdaszövetség és a Hangya Szövetkezet megalapítója.

68 Vázsonyi Vilmos (1868–1926): polgári demokrata politikus, a dualizmus idején négy választási cikluson keresztül képviselő, két alkalommal igazságügy miniszter. Liberálisnak vallotta magát, de nem a kormányzati liberalizmus értelmében. A Polgári Demokrata Párt vezetője. Példaképei a korabeli angol liberálisok voltak.

69 Jászi Oszkár (1875–1957): polgári radikális politikus, a Társadalomtudományi Társaság vezető ideológusa. Lapjának a Huszadik Század című folyóiratnak egyik szerkesztője, szabadkőműves, 1915-ben a Polgári Radikális Párt alapítója. Károlyi Mihály kormányában nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszter, de a Tanácsköztársaságot később az emigrációban már „új középkor”-nak nevezte.

70 A politikai frontvonalak ugyan az 1906-os kormányválság hatására némileg módosultak: az összűz egyre inkább a baloldal és azon belül is a polgári radikálisokra irányult.

71 Ormos 2009. 61–86.

Meyer eszméi, valamint a német agráriusok és katedraszocialisták elképzelései hatottak leginkább.⁷² A „gazdatársadalom” nevében fellépő, lényegében ágazati érdeket képviselő agrárius politikai publicisztika részletesen tematizálta milyen pusztítást végzett a kapitalizmus a mezőgazdaságban és ezzel együtt a vidék társadalmában. A pusztulás okát a merkantilista gazdaságpolitikában, valamint abban látták, hogy az állam aránytalanul iparpártoló, azaz – ahogy ők fogalmaztak – az „ingó tőke” urait szolgálja, miközben elhanyagolja a mezőgazdaságot. Hangsúlyozták, hogy a liberalizmus individuális szabadság elve a „korlátok nélküli az önzéshez”, „keserűbb rab-szolgasághoz” vezetett, mint amilyen a feudalizmusban volt. Bírálták az „egyéni önzés” és a „korlátok nélküli szabadság” liberális elvét, amely végső soron a „gyöngék eltiprásához” vezetett. Korukban két felfogás versenyét látták az individualizmusét, mely az „erkölcsi ideált a természetes önzés kifejlesztésében keresi” és sajátjukét, amit altruizmusnak neveztek, s alatta egyféle etikai elemekkel telített individualizmust értettek. Az irányzat fő ellenségének a „plutokráciát,” azaz a pénztőkét tekintette. Úgy látták, hogy a plutokrácia hegemoniája következtében a szabadság és egyenlőség elve önmaga ellentétébe fordult, megteremtette a „világtörténelem legnagyobb zsarnokát”, a pénzarisztokráciát. Meggyőződésük volt, hogy a „laissez faire, laisser passer” társadalompolitikájával, ami szerintük nem több mint a „hulljon a férgese” elve, nem lehet megszüntetni a nyomort. Miként a mozgalom egyik közgazdasági teoretikusa Bernát István az 1913-as akadémiai székfoglaló beszédében fogalmazott – „az erők szabad játékának gyógyító erejébe vetett hit, csalódásoknak van kitéve”. Az agráriusok az államsegély elvével szemben az önségély elve mellett tették le a voksukat. A falu szociális problémáinak megoldására irányuló javaslataik közül a legbiztosabb szociálpolitikai eszköznek a kis magántulajdonosok önkéntes alapon szerveződő szövetkezeteit tekintették. Azzal érveltek, hogy a szövetkezet az egyéni érdeket összeköti a közérdekkel, miközben ráadásul a társadalmi kohéziót és az altruizmust is erősíti, azaz egyben „etikai és népjóléti intézmény”. A szövetkezést, mint az individualizmus és a szocializmus közötti átmeneti alakulatot kezelték, alkalmasnak tartva az erkölcsi értéknek tekintett szolidaritás erősítésére, de arra is, hogy az egyesült kisegzisztenciák a szövetkezetek nemzetközi szövetségén keresztül a nagytőkével is felvegyék a piaci versenyt. A szocialista szövetkezeti koncepció számukra mindenekelőtt azért volt elfogadhatatlan, mert az a föld magántulajdon tagadásán alapult, ami nemcsak ellentmond a parasztság céljainak, de teljesen ki is kívánja iktatni a piaci versenyt. A Magyar Gazdaszövetség 1916-ban falusi szervezetei révén kétszázhatvanegyezer emberrel állt kapcsolatban.⁷³ Az agrárius mozgalom társadalompolitikai szemlélete az 1880-as évektől 1913-ig Czettler Jenő⁷⁴ „Magyar mezőgazdasági szociálpolitika” című szisztematizáló munkájának megjelenéséig maga is komoly átalakuláson ment át. Induláskor érdeklődésük középpontjában még a dzsentri megmentése állt, a korszak végére

72 Takáts 2007. 75–78.

73 Anka 2013. 1–13.

74 Czettler Jenő (1879-1953): egyetemi tanár, földművelésügyi államtitkár, a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja, az agrárius Magyar Gazdaszövetség egyik vezetője. 1925 és 1941 között az agráriusok szakfolyóiratának a Magyar Gazdák Szemléjének szerkesztője.

azonban a szociálpolitikai koncepció középpontjába már a kisbirtokosok kerültek. Czettler Jenő a nemzeti szempontból privilegizált csoportnak már nem a dzsentrit, hanem a kisgazdaosztályt, a kisbirtokosokat és a törpebirtokosokat tartotta. A szociálpolitikát a „kisemberek helyzetével foglalkozó tudománynak” tekintette, amely mindenekelőtt a termelő embert védi. Szerinte a szociálpolitika a marxizmus és a liberalizmus „ellentudománya”, a társadalmi béke elmélete, amelynek célja az osztályharc megszüntetése.

A keresztényszocialista irányzat Európában már az 1840-es évek végétől formálódóban volt.⁷⁵ Ketteler mainzi püspök⁷⁶ társadalmi nézeteit az 1864-ben megjelent „A munkáskérdés és a kereszténység” című művében foglalta össze. Tanulmányának főbb pontjai a munkabér, a munkaidő, a munkaszüneti napok és a gyermekmunka megítélésében nyújtottak támpontot. Ő maga számos keresztény munkásegyletet szervezett meg és elsőként adott ki átfogó szociálpolitikai programot. Elképzelései XIII. Leó 1891-es *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában nyertek pápai megerősítést. A *Rerum novarum* állást foglalt a növekvő szegénység kapcsán, cselekvésre ösztönzött a munkáskérdésben, felvetette a szociális igazságosság szempontjait, érvelt a közjót szolgáló társadalmi és állami feladatvállalás szükségessége mellett. Az enciklika meghatározó dokumentumává vált a szociális kérdéssről való egyházi gondolkodásnak, megalapozta a szolidaritás eszméjét, s aktivizálta a keresztény vallási mozgalmakat a társadalmi bajok orvoslása érdekében. Bár a Katolikus Néppárt alapítása a *Rerum novarum*ot elsőként magyarra fordító Prohászka Ottokár⁷⁷ ötlete volt, az új szemlélet csak fokozatosan, a 19-20. század fordulója után tört utat magának a katolikus politika gyakorlatában. A modernista nézeteket valló székesfehérvári püspök korát megelőzve ismerte fel, hogy az egyháznak túl kell lépni a hagyományos értelemben vett karitászon és jótékonykodáson, a szociális reform mellett kell letennie a voksát, mert csak így lesz képes megtartani a híveit és visszafordítani az elvallástalanodás (aposztázia) folyamatát.⁷⁸ 1916-ban saját földreform tervszövegét alapján maga kezdett földet osztani birtokán. 1918-ban a következőket írta Prohászka a szociális kérdéssről: „A lényege a szociális evolúciónak jellegzetesen krisztusi és én nem tudom elég hangsúllyal kimondani, mennyire nagy nemzeti érdek fűződik a szociális igények végsőkig való kielégítéséhez. Politikai formula el sem képzelhető anélkül, hogy annak élvonalában ne a

75 Székely 2007. 210–212.

76 Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877): püspök, politikus. 1871-től képviselő, a szociális gondoskodást programjába elsőként felvevő német Centrum Párt alapítója. Kiemelkedő szerepe volt a katolikus szociális szemlélet megteremtésében, a keresztényszocializmus kialakulásában. A munkáskérdést tanulmányozva jutott el az állam szociális szerepének felismeréséig.

77 Prohászka Ottokár (1858–1927): székesfehérvári püspök, országgyűlési képviselő, a keresztényszocializmus vezető alakja, akit a katolikus egyházban „szociális apostolként” tisztelnek. Ő fordította először magyarra XIII. Leó *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját, amely fordulatot jelentett az egyház szociális kérdéshez való hozzáállásában. Prohászka szociális szemléletéből következett antiszemitizmusa is. Szerinte a zsidókérdés mindenekelőtt szociális kérdés, ezért megszavazta az 1920. évi XXV. törvényt, a *numerus clausus*ot. A közgondolkodásban két ellentétes kép él a püspökről. Bírái „hungarizmusát” és antiszemitizmusát emelik ki, míg az értékrendjéhez közel állók szociális érzékenységét.

78 Gyurgyák 2007. 150–153.

társadalomsegítő kérdések álljanak.”⁷⁹ Magyarországon Giesswein Sándor⁸⁰ a keresztényszocializmus eszméit demokrata politikai értékekkel ötvözte.⁸¹ A győri kanonok a keresztényszocialista szervezetek úttörő megszervezője, az 1907-ben zászlót bontó Országos Keresztény Szocialista Párt vezetője volt. Programjában a Katolikus Néppárt konzervatív szociális katolicizmusát meghaladó demokratikus követelések (elsősorban az általános, titkos választójog) és a radikális szociális célok álltak, amelyek a munkás- és alkalmazotti rétegek nagytőkeellenes törekvéseinek adtak hangot. Giesswein a keresztényszocializmust egy társadalompolitikai irányzatnak tartotta,⁸² melynek célja a társadalmi igazságosság érvényre juttatásán keresztül a társadalmi béke megteremtése, eszközei pedig a szociális reformok. 1907-ben írt, a „Társadalmi problémák és a keresztény világnézet”⁸³ című munkájában kifejti, hogy a kor nagy kérdése a társadalmi kérdés, két fő eszméje a materializmus és az idealizmus. Giesswein a helyes társadalmi berendezkedést az individualizmus és a szocializmus kombinációjában látta. A kettő közötti alapkonfliktust szerinte az individuális irány és a szociális irány abszolutizálása okozza, amelynek ellentétét a keresztényszocializmus oldja fel. A nemzetgazdaságban szerinte durva egoizmus uralkodott el, az etikai elvek kivesztek, nyoma sincs benne a társadalmi igazságosságnak. A kereszténységet az individualizmus és a szocializmus közötti kiegyensúlyozó erőnek tartotta, melynek szociális küldetése az, hogy igazságosságot vigyen be a társadalompolitikába. Erre szerinte azért képes, mert a társadalmi igazságosság tartalmát a keresztény etika talaján állva határozza meg.

A dualizmuskori politikai paletta jobbszélén az Országos Antiszemita Párt nézeteit találjuk,⁸⁴ amelyek a társadalmi problémák eredőjét az etnikai törésvonalban, a magyarok és a zsidók konfliktusában jelölték meg. A párt vezetője, Istóczy Győző parlamenti felszólalásaiban hangot adott a magyarországi kora kapitalizmusban talaját veszített dzsentri életérzésének. Az általuk képviselt modern politikai antiszemitizmus a középkori zsidóellenességtől eltérően már nem a zsidó és keresztény vallás közötti különbség teológiai érvkészletét vette elő, hanem társadalompolitikai, mindenekelőtt szociális és kulturális szempontokkal támasztotta alá álláspontját. Istóczy és követői a polgárosodással járó mentalitásváltást a zsidóság hatalomátvételeként élték meg, s feladatukat abban látták, hogy felhívják a figyelmet a zsidókat asszimilálni kívánó liberális modell tarthatatlanságára. Az antiszemita mérsékelt szárnya a Függetlenségi Párt (szintén liberális) soraiból került ki: számukra az antiszemitizmus csak a közjogi ellenzéki ség kiegészítő eleme volt. A radikális szárny azonban már a nyugati

79 Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. <http://mek.niif.hu/05400/05479/05479.htm> (2020.09.30.)

80 Giesswein Sándor (1856–1923): pápai prelátus, győri kanonok, demokrata és keresztényszocialista politikus, közel húsz éven keresztül országgyűlési képviselő. Társadalomtudós, több szociális témájú könyv szerzője. A konzervatív Katolikus Néppárttal szemben 1907-ben zászlót bontó Országos Keresztényszocialista Párt vezetője, aki a magyar parlamentben a kisemberek érdekeit képviselte. Támogatta a választójog nőkre való kiterjesztését. 1916 és 1921 között a katolikus gondolkodás szellemi központjának számító Szent István Akadémia elnöke volt.

81 Életéről: Szolnoky 2003.

82 Gergely 1987. 66–86.; Gergely 1977. 22–44.

83 Giesswein 1907. 82–114.

84 Gyurgyák 2007. 135–155.

antiszemita eszmék adaptációja nyomán a zsidóság emancipációját, a jogegyenlőség visszavonását szerette volna elérni. Az antiszemitizmus azonban sokkal piacképesebbnek bizonyult egyfajta világnézetként, mint, pártpolitikai programként: az Országos Antiszemita Párt viszonylag gyorsan kikopott a magyar parlamentből, de a közgondolkodásban a látens antiszemitizmus búvópatakként megmaradt. Mindenkit érintett valamilyen mértékben. Szimpatizáltak vele mindazok, akiket a modernizáció nyugtalansággal töltött el. Tömegigényt elégített ki, hiszen viszonylag egyszerű megoldást kínált a kollektív rosszérzések magyarázataként. Mindenkit, aki nem tetszett, zsidónak lehetett nevezni, mindazt, ami negatív jelzöt kapott, a zsidóság káros hatásának lehetett tulajdonítani. A párt feloszlása után jobbára látens antiszemitizmus meglétét a korszak néhány nagyobb közéleti vitája is jelzi: előkerült az egyházpolitikai küzdelmek kapcsán, a franciaországi Dreyfus-per hazai sajtóvisszhangjában, a budapesti egyetem 1900-1902-es kereszt-mozgalmában, az agráriusok által vezetett kárpátaljai (ruténföldi) szociálpolitikai akció körüli vitákban, de a polgári radikális Huszad Század folyóirat zsidókérdésről szóló felmérésében és Ágoston Péter⁸⁵ „A zsidók útja” című könyvének közéleti visszhangjában is.

Az antiszemita által meghonosított etnocentrikus szemléletmód és a hozzá kapcsolódó modernizmus kritika intellektuális presztízsnövekedése figyelhető meg a 20. század első évtizedeiben. A reformkorban a zsidókérdés elsősorban emancipációs kérdésként merült fel, míg a dualizmus első felében sokan a lényegét a gazdasági elit-cserében vélték látni, és a zsidó tőke gazdasági életben játszott vezető szerepével, a dzsentriföldek zsidó kézre kerülésével hozták kapcsolatba. Amikor a századfordulóra a kapitalizálódás elérte a kulturális szférát is, a zsidókérdés egyre inkább kulturális kérdéssé vált, és a sajtó, a magyar nyelv, az irodalom, az oktatás új jelenségeivel kapcsolatos állásfoglalásokban jelentkezett markánsabban. Ennek egyik oka az volt, hogy a kultúra ebben a korszakban vált tőkés vállalkozássá és a korábbi értelmiségi magaskultúra mellett egyre több a tömegkulturális termék jelent meg. A tömegkultúra sajátosságait sokan színvonalromlásként, az erkölcsök elfajulásaként élték meg és hajlamosak voltak a „zsidó erkölcs” káros hatásának tulajdonítani. Az új konfliktusterület kialakulásának inspirálója nem utolsó sorban a társadalomstruktúrában keresendő. Társadalompolitikai szempontból szemlélve az érdekütközés háttérében az értelmiség magyar nemesi múltból és a zsidó múltból érkező két szárnya között a konkurenciaharc éleződése állt. A jobboldali gondolkodásban a századforduló kultúrharcában alakult ki az a sztereotípiá, hogy ami polgári, kapitalista, urbanizált az a magyartól idegen, a nemzetkarakterrel szemben álló, vagy azt veszélyeztető. A jobboldali radikális Petrássevich Géza⁸⁶ „Magyarország és a zsidóság” című művében az ország közgazdasági állapotait vizsgálva az antiszemita nézetrendszer szisztematikus összefoglalását adta 1895-ben. Mint ez a mű is példázza, addigra már bőven születtek

85 A vitához lásd a szöveggyűjteményben található forrást. (Ágoston György: A zsidók útja és Komáromi Sándor: Ágoston statisztikái.)

86 Petrássevich 1895. 80–137. Petrássevich Géza (1871– ?): hírlapíró, főként antiszemita írásairól közismert jobboldali radikális publicista. Elsősorban katolikus lapoknál, így a Magyar Államnál, az Alkotmánynál publikált.

az antiszemita szerint a „zsidók társadalmi térfoglalását” dokumentálni hivatott összeírások. Statisztikák sora készült annak kimutatására, hogy a zsidóság „országos számarányánál” nagyobb mértékben van jelen bizonyos foglalkozási ágakban az ipar, a mezőgazdaság és a kultúra területén. Az első világháború éveiben a kultúrharc hullámát meglovagolva megerősödött a jobboldali radikális fajvédő mozgalom. A közgondolkodásban társadalmpolitikai elvként polgárjogot nyert egyféle arányosító szemlélet, mely a foglalkozási ágakban elfoglalt „helyes arányok” megteremtését követelte. Ezt mesterséges eszközökkel, az etnikai viszonyokhoz igazított állami szabályozással vélte megteremthetőnek. Ez az arányosító szemlélet vezetett el a háború után a *numerus clausus* megszületéséhez.

A liberalizmust balról bíráló konkurens ideológiák szintén éltek a kapitalizmus elmentmondásain alapuló társadalmpolitikai érvrendszerrel, csakhogy ezen az oldalon a nagy vagyonok bírálatának célkeresztjébe a nagytőke mellé a feudalizmusból átöröklött nagybirtok és a szintén feudális csökevénynek tekintett katolikus egyház is bekerült. A magyar politikai gondolkodás e korszakában koherens társadalomkritikán alapuló társadalmpolitikai alternatívát a szociáldemokraták és a baloldali értelmiség egy maroknyi csoportjából álló polgári radikálisok állítottak fel.

A szocializmus⁸⁷ radikálisan újraértelmezte a liberális jogegyenlőség fogalmát és egyenlőségesszménye eljutott a tényleges vagyonegyenlőség megteremtésének szükségességéhez, az egalitarizmushoz. A munkásosztály nyomorának forrását a tőke kizsákmányolásában jelölte meg, ezért a magántulajdon kisajátítása egyik legfőbb programpontja volt. A szocialisták a liberalizmus számos tételét megkérdőjelezték, többek között például az újraelosztást sem magánügynek, hanem közügynek tekintették. Nem fogadták el, hogy a gazdaság a magánszférába tartozik és a tervgazdaság szükségessége mellett tették le a voksukat. A 19. század különböző szocialista irányzatai számos megoldási alternatívát vetettek fel a munkásosztály helyzetének megoldására. A radikális demokraták a kistulajdonosok idilli közösségeiről álmodoztak. Az utópista szocialisták közül volt, aki a tudósok és technokraták által vezetett társadalomtól remélt javulást, mások a gazdaságosság követelményét jobban érvényesítő termelési szervezetektől, vagy új életmód modellektől vártak eredményeket, míg a kispolgári szocialisták a tőke és az állam proletariátus által történő megszerzését hirdették, s nem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától sem. Karl Marx koherens társadalomelmélete a kizsákmányolást erkölcsi kategóriából közgazdasági kategóriává tette, amikor a „Tőke” című munkájában kimutatta, hogy a munkás által megtermelt értéktöbblet miként keletkezik. Következtetése az volt, hogy a kizsákmányolás megszüntetése csak úgy lehetséges, ha a tőkés magántulajdont köztulajdonná teszik, de ez csak forradalom útján, a polgári társadalom felszámolásával és a kommunizmus megteremtésével lehetséges. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt⁸⁸ megalakulásakor marxista alapokra helyezkedett. 1890-es Elvi Nyilatkozata elfogadva Marx elnyomorodás elméletét kimondta, hogy a magántulajdon maga után vonja a széles néptömegek elszegényedését, ezért a

87 Ormos 2009. 88–100.

88 Gyurgyák 2007. 467–472.

fő cél a munkaeszközök közös tulajdonba vétele. A marxista elméletet a hazai politikai gyakorlatba átültetni azonban nem bizonyult egyszerű feladatnak. A hazai szociáldemokrácia teoretikus szempontból gyenge, inkább az osztrák szociáldemokráciát intellektuálisan követő mozgalom volt, ami konkrét politikai cselekvés terén is következményekkel járt. A századfordulóra a munkásmozgalom nemzetközi szervezetében a II. Internacionáléban kialakuló elméleti viták nyomán megjelenő centrista irányzat érezte hatását az MSZDP itthoni politikájában is. Kunfi Zsigmond,⁸⁹ a századelő vezető szociáldemokrata ideológusa úgy látta, a pártnak most még nem a szocializmusért, hanem a kapitalizmus kiteljesítéséért kell küzdenie. Mivel a marxista politikaelmélet szerint nem lehet fejlődési fokokat kihagyni, és a szocializmus csak a kapitalizmus után következhet, Magyarországon előbb a feudalizmust (a nagybirtokot, a klerikalizmust, a főrendiházat, a dzsenti osztályt) kell felszámolni, majd utána a kapitalizmust kiteljesíteni és a választójog kivívásával demokratizálni. A fő ellenfél tehát nem a tőke, hanem az elmaradottság, a küzdelem fő színtere nem a tőke és munka ellentéte, hanem valójában a haladó és reakciós erők közötti tér. Ezzel a magyar szociáldemokraták a forradalmi hatalomátvételt a távoli jövőbe helyezték, s a forradalmi retorika megtartása mellett lényegében zárójelbe tették. A helyzetértékelésből egy sajátos ellenmondás keletkezett. A munkásmozgalomnak küzdenie kellett annak a rendszernek a kiteljesítéséért, amelyik a munkásság kizsákmányolásából él, mert csak a kapitalizmus tudja megteremteni a szocializmus alapjait. Ugyanakkor másrésről szembe kellett szállni a rendszer munkásokat degradáló hatásaival.⁹⁰ Az MSZDP dualizmuskori történetének első szakaszában még öntudatosan utasította vissza a „szociális olajcseppek” politikáját, a politikai stratégiaváltás után azonban már konkrét szociálpolitikai intézkedéseket követelt. Az ipari dolgozók társadalmi integrációját célzó szociális törvényhozásra elsősorban, mint a hazai és nemzetközi munkásmozgalom osztályharca által kikényszerített eredményekre tekintettek.⁹¹ A munkásmozgalmi ideológia hazai adaptációjának nehézségeit jelezte a párt agrárpolitikájának alakulása is. A marxista tanok alapján merreven ragaszkodtak a föld köztulajdonba vételéhez, nem ismerték fel, hogy a magyar parasztság évszázados föld utáni vágyának figyelmen kívül hagyásával lemondanak a potenciális vidéki tömegbázisuk egy jelentős részéről. A földtulajdonához ragaszkodó parasztot (hasonlóan a kispolgársághoz) gyakran a reakciós erők közé sorolták. „A parasztsztyál ellensége ugyan a kapitalizmusnak, de másképp, mint a munkásosztály” – írja a Népszava 1907-ben,⁹² majd így folytatja: „a parasztsztyál reakcionárius a szó igazi értelmében. Szeretné visszaállítani a régi viszonyokat, a terménygazdaságot, a

89 Kunfi Zsigmond (1879–1929): szociáldemokrata politikus, lapszerkesztő. Az osztrák centrista Karl Kautky követője. 1904–1918 között az MSZDP elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak a szerkesztője. Károlyi Mihály kormányában tárca nélküli munkaügyi és népjóléti miniszter, a Berinkey-kormányban közoktatási miniszter, a Tanácsköztársaság idején közoktatási népbiztos.

90 G. Fodor 2006. 255–278.

91 Böhm 1912. 547–554. Böhm Vilmos (1880–1949): baloldali szociáldemokrata politikus, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének tagja. Aktívan részt vett az őszirózsás forradalomban, a kommunistákkal folytatott pártegyesülési tárgyalásokon, a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg szociális, majd hadügyi népbiztosa, később a hadsereg főparancsnoka lett.

92 Parasztpolitika 1907.

házi ipart, a régi jó időket [...] szeretné megsemmisíteni az egész modern életet. [...] Görcsösen ragaszkodik birtokához, még akkor is midőn az már nem az övé, hanem a hitelezőjéé. [...] reakció minden téren, ez a parasztpolitika lényege. És ezen politikától bennünket még nagyobb úr választ el, mint a felvilágosodott burzsoá politikájától.” A pártból kivált Várkonyi István által alapított Független Szociáldemokrata Párt e stratégia kritikájaként hirdette meg földosztást követelő agrárszocialista programját. Hasonlóképp szembefordult az MSZDP vezetőségével Mezőfi Vilmos⁹³ is, aki nyíltan megtagadta a munkásosztály vezető szerepére vonatkozó tanokat. Igazi parasztvezérnek számított Áchim L. András,⁹⁴ a Magyarországi Parasztpárt alapítója, aki 1910-ben országgyűlési képviselő is lett.

A szociáldemokrata párt a követendő politikai stratégiát illetően nem volt egységes. Az első világháború végén bekövetkezett totális összeomlás azonban megerősítette a radikális baloldaliak pozícióit, akik szövetkezve a forradalmi taktikát hirdető, 1918 novemberében Oroszországból hazatért és bolsevik eszméket valló kommunistákból éppen hogy csak megalakult Kommunisták Magyarországi Pártjával és 1919 márciusában rövid időre kikiáltották a proletárdiktatúrát bevezető Tanácsköztársaságot.

Amikor 1901 januárjában polgári liberális, polgári demokrata és szociáldemokrata magyar értelmiségiek megalapították a Társadalomtudományi Társaságot, céljuk a magyar közélet és társadalomfejlődés kritikai vizsgálata, a lehetséges fejlődési alternatívák kimunkálása volt. Ahogy Pikler Gyula⁹⁵ megfogalmazta: a társaság szociálpolitikájának fő célja „a jólétben élő magyar nép megteremtése a tudomány, a műveltség és a felvilágosodás segítségével”. Ugyanő már 1892-ben is úgy vélekedett, hogy a szociológia tudománya megvilágítva a társadalmi teret, segít a helyes társadalmi berendezkedés kialakításában: segítségével „matematikai pontossággal meg lesz állapítható, hogy minden társadalomnak mily intézményekre van szüksége, hogy tagjai a lehető legnagyobb boldogságra képesüljenek”.⁹⁶ Nem véletlenül tekintik még ma is sokan a társaságot a korabeli magyar szociológia műhelyének. Keretében formálódott

93 Mezőfi Vilmos (1870–1947): szociáldemokrata, majd agrárszocialista közíró, politikus, aki közel állt a Függetlenségi Párt ellenzéki liberalizmusához is. 1896-ban lépett ki az MSZDP-ből bírálva annak a magyar viszonyokhoz nem igazodó agrárpolitikáját.

94 Áchim L. András (1871–1911): jómódú nagygazda, aki felkarolta a szegényparasztság érdekeit. Parasztpolitikus: 1906-ban megalapítja a Magyarországi Független Szocialista Parasztpártot, majd a Kisgazdák, Földmunkások és Kubikosok Szakegyletét. Kétszer választották be a parlamentbe, de mandátumát csak az 1910-es választások után vehette át. Politikai gyilkosság áldozata lett.

95 Pikler Gyula (1864–1937): egyetemi tanár, a jogbölcselet professzora a budapesti egyetemen. A pozitívista jogbölcselet kiemelkedő képviselője, a magyar baloldali társadalomtudományi gondolkodás egyik megalapozója. A dualizmus utolsó évtizedében a konzervatív liberalizmus és a tőle jobbra elhelyezkedő irányzatok ideológiai támadásainak kereszttüzeiben állt baloldali, polgári radikális és szabadkőműves nézetei miatt. A polgári radikális Társadalomtudományi Társaság tagja, szellemi vezetője, a Huszadik Század c. folyóirat irányvonalának egyik meghatározója volt, de a társaság radikálisainak 1906-os előretörése után magát a marxizmustól mindvégig igyekezett elhatárolni. Mentora volt továbbá a szabadgondolkodó egyetemi fiatalokat tömörítő 1908-ban alakult Galilei körnek is.

96 Takáts 2007. 93.

ki a szocializmus és a liberalizmus eszméiből táplálkozó új politikai gondolkodásbeli irányzat, a polgári radikalizmus. A polgári radikálisok hittek abban, hogy a helyes politikának a tudományból kell következnie. Gondolkodásukban zárójelbe került, hogy a szociológia képes ugyan a társadalmi folyamatok leírására, de a társadalomformáló döntések végső soron mégis inkább a társadalmi csoportok politikában lezajló érdek-konfliktusainak eredői.

Az irányzat követői radikálisan gondolkodtak, az egész magyar társadalmi és politikai berendezkedést látták betegnek, amiből szükségszerűen következett annak gyökeres átalakítására törekvés. A dualizmus kori Magyarország szerintük agrárfeudális világ, oszlopai a főnemesség, a dzsentri, a klerikális reakció, a demagógok hatása alatt álló kisparasztság, a vagyonokat és a hatalmat kiszolgáló értelmiség, valamint nem utolsó sorban a velük szövetkezett „nihilista zsidó nagytőke”. Különösen fontosnak tartották a klérus elleni küzdelmet, amely felfogásukban szorosan összekapcsolódott a szociális kérdéssel. Kétpólusúra egyszerűsített társadalom- és politikaképükben ezzel „reakcióval” állnak szemben a „progresszió” erői – azaz ők és mindenki, aki megnyerhető volt az átalakulás ügyének. Céljuk a liberális szocializmus eszméin alapuló „Új Magyarország” megteremtése volt. Ehhez példát a nyugati társadalmakból merítették, amelyek szemükben a haladás és a fejlődés hordozói voltak, s ahol szerintük már küszöbön áll az egyetlen lehetséges új társadalmi berendezkedés, a szocializmus megvalósulása. 1905 és 1917 után mintaként kezelték Oroszországot is, mert a polgári demokratikus, majd a bolsevik forradalom által hozott változásokban az általuk megálmodott új világ felé tett döntő lépést látták.

A Társadalomtudományi Társaság liberális és radikális tagjai között vízvíasztónak bizonyult többek között a magyar társadalomról alkotott képük különbözősége és belőle levonható társadalompolitikai program is. 1906-ban a liberálisok kiléptek a Társadalomtudományi Társaságból és létrehozták a Magyar Társadalomtudományi Társaságot. A polgári radikálisok vezetője, Jászi Oszkár ekkor jelentette meg a Huszadik Században az irányzat zászlóbontó programjaként is felfogható „Az új Magyarország felé”⁹⁷ című cikkét. Ebben az improduktív osztályok kemény megadóztatásán alapuló szociálpolitikai intézmények egész sorát tartotta szükségesnek. A munkásosztály számára munkásvédelmet és biztosítást, a parasztságnak a nagybirtok és egyházi vagyon felosztásával felszabaduló földet, a nép érdekét szolgáló termelési, fogyasztó és értékesítő szövetkezeti hálózatot, az alsóbb osztályok számára megreformált – az egyházi reakciós hatásoktól megszabadított – új közoktatási rendszert, népegészségügyi intézményeket követelt. A társaság 1907 ősztől 1908 nyaráig vitaciklust szervezett a nagybirtok szociális hatásairól. Ezen számba vették a vele szövetségben és a nagybirtokkal szemben álló társadalmi erőket és eljutottak felszámolásuk szükségességéig. A szocialistáktól eltérően azonban elvetették a föld köztulajdonba vételét: a dán szövetkezetek mintájára a szabad kisparaszti gazdaságok szövetségében látták a jövő útját. Eljutottak a földosztás gondolatáig, de ennek konkrétumait sohasem dolgozták ki, s az Áchim Andrással tartó rövid idejű együttműködésen túl, nem találtak utat a paraszti

---

97 Jászi 1982. 89–107.

tömegekhez sem.⁹⁸ Az Országos Polgári Radikális Párt megalakulására végül 1914-ben került sor. Társadalmpolitikai programjukban első helyen gyökeres földreform megvalósítása szerepelt, mindenekelőtt a hitbizományok megszüntetésének s az egyházi javak szekularizálásának formájában. A párt követelte a kisbirtokot sújtó előnytelen adópolitika megváltoztatását, a mezőgazdasági munkástörvények alapos revízióját s a mezőgazdasági hitel- és szövetkezeti ügy demokratizálását.

A polgári radikálisoknak meggyőződésük volt, hogy a fejlődés az egyéni szükségletek mind magasabb szintű kielégítése felé vezet, s a folyamat végpontján valamiféle kollektivista-szocialista társadalom áll. Erősen hatott rájuk a marxizmus társadalomszemlélete: az irányzat számos tagja magévá tette a történelmi materializmus állambölcseletét, elfogadta a termelőeszközök köztulajdonba vételének elkerülhetetlenségét. De a munkásmozgalom ortodoxiája egyben riasztotta is őket. Jászi 1903-ban a „Történelmi materializmus állambölcselete” című munkájában foglalta össze a marxi szocializmushoz képest alternatívaként kezelt saját „liberális szocializmusának” jellemzőit. Ennek lényege az állam által irányított és kikényszerített tervszerű együttműködés, amely azonban összekapcsolódik az egyéni szabadság lehető legnagyobb mértékével. Ez a szabad szocializmus az ortodox marxizmus kritikája alapján megfogalmazott „kultúrszocializmus” volt, amelyben igyekezett biztosítani az értelmiség alkotó munkájához oly fontos szabad légkört. A változások vezetőjének, az új Magyarország megteremtőjének a polgári radikalizmus a progresszív értelmiséget tekintette, a munkásosztálynak viszont csak a tömegbázis, a segédcsapatok szerepét szánta.⁹⁹

Összefoglalónkban nagy vonalakban áttekintettük a dualizmus fontosabb politikai gondolkodásbeli irányzatainak társadalmpolitikai vonatkozású helyzetértékeléseit, a kívánatosnak tartott megoldási alternatívák irányait, a politikai csoportok eszközhasználatának jellemzőit. Láthattuk, hogy a különböző irányzatok ugyanabból a társadalmi valóságból kiindulva eltérő diagnózist állítottak fel a korabeli magyar társadalom állapotáról, s közben szükségszerűen torzítva a valóságot bizonyos problémákat túldimenzionáltak, míg másokat még csak nem is érintettek. Az eltérő társadalomszemléleti pozíciók, érdekek és értékrendek függvényében módosult a megoldásra váró feladatok köre, azok prioritási sorrendje. A bajok forrásait is másképp látták. Az irányzatok ellenségképei – finánctóke, klérus, nagybirtok, burzsoázia, a zsidóság – sokszor egymásra mutattak, egymásra reflektáltak. A legyőzendő rossz is változatos formában fogalmazódott meg az individuális önzéstől a kizsákmányoláson, elmaradottságon, szegénységen, a választójog hiányán keresztül a feudális reakcióval bezárólag. Az ideologikus társadalmi tablók az irányzatok számára a politikai cselekvési tér megteremtését, saját önazonosságuk megfogalmazását szolgálták, a tömegbázis megalapozásának kísérletét jelentették.

Ebből a szempontból a korszak elején a kormányzó liberalizmus kedvező feltételekkel indult. A kormányoldalon és az ellenzékben is liberálisok ültek, s ha nem is volt mindenki liberális, a politizáló elit többsége minden bizonnyal annak vallotta

98 A polgári radikálisok és az agrárkérdés

http://multunk.com/index.php?title=A_polgári_radikalizmus_és_az_agrárkérdés (2020.09.30.)

99 G. Fodor 2006. 234–236.

magát. Később módosult a képlet: épp a szociális kérdés kapcsán csappant meg a liberális tábor és szerveződtek meg azok az érdekcsoportok, amelyek különböző problémákkal küszködő társadalmi rétegek érdekképviseleti programjával léptek fel. A 19. század elejére a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt és szakszervezetei már százezres nagyságrendű munkástömeget mondhattak magukénak. Az agrárius mozgalom a nagybirtokosoktól a szegényparasztságig az egész gazdátársadalom megszervezésére törekedett, megjelenítve egyben a gazdasági eliten belül a nagybirtok és nagytőke közötti agrár-merkantil ellentéteket is. A politikai katolicizmus több millió, a lakosság 49%-át kitevő katolikus érdekeinek védelmére hivatkozott, az elszegényedő középnemes, a magát a „nemzet gerincének” kikiáltó dzsentri életérzésének a modern politikai antiszemitizmus adott hangot, a városi polgárság képviselőjeként Vázsonyi Polgári Demokrata Pártja és részben a polgári radikálisok léptek fel. Mint azt a társadalomtörténeti fejezetből is láthattuk, ezek a társadalmi csoportok nagyon eltérő szociokulturális közegben, speciális problémákkal rendelkeztek. Hogy ezek közül melyik kezelése jut el a parlamenti döntéshozatal szintjére és a mindenkori kormányzat milyen választ ad a megoldandó társadalmi problémára, az sok tényező függvénye lehet. Annyi azonban bizonyos: a válasz, vagy annak hiánya mindenkor társadalmi érdekkonfliktusok eredője, amit a politikában vívnak meg. A politika határozza meg a társadalompolitika tartalmát, a tudomány csak eszközöket kínálhat a megoldásban. Döntései társadalomformáló erővel bírnak, szerepet játszanak a társadalmi tények alakulásában, amivel az előző fejezetben ismerkedtünk meg.

Hivatkozott irodalom:

- Anka László: A magyar agráriusok és eszméik. Valóság 56. évf. (2013) 1–4. sz. 1–13.
- A polgári radikalizmus és az agrárkérdés. http://multunk.com/index.php?title=A_polgári_radikalizmus_és_az_agrárkérdés (2020.09.30.)
- Balla Antal: A liberalizmus története, gazdasági politikai tanításai. Budapest, 1922, Légrédy.
- Beer Iván: Vázsonyi Vilmos, az igazi demokrata. In: Landesmann György – Deutsch Róbert (szerk.): Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára. Budapest, 1992, Budapesti Zsidó Hitközség. 19–32.
- Beksics Gusztáv (Censor): Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Budapest, 1884, Zilahy Sámuel.
- Böhm Vilmos: Szociálpolitikai kongresszusok. In: Jemnitz János – Schlett István (szerk.) Szocializmus (1906–1938). Budapest, 1984, Kossuth. 547–554.
- Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég, 6. évf. (2001) 1. sz. 95–118.
- G. Fodor Gábor: „Jászság” II. Az exoterikus szövegek – az új Magyarország programja. In: G. Fodor Gábor – Schlett István: Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról. Budapest, 2006, Századvég. 232–255.

- G. Fodor Gábor: „Ugrás közben megkövült oroszlán” – a szociáldemokrácia, mint politikai mozgalom (1900–1919) In: G. Fodor Gábor – Schlett István: Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról. Budapest, 2006, Századvég. 255–278.
- Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923. Budapest, 1977, Akadémiai.
- Gergely Jenő: A napbaöltözött ember. Budapest, 1994, Gondolat.
- Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950. Budapest, 1987, Kossuth.
- Giesswein Sándor: Társadalmi problémák és keresztény világnézet. Budapest, 1907, Szent István Társulat.
- Gratz Gusztáv előadása a liberalizmusról. In: A társadalmi fejlődés iránya. A Társadalomtudományi Társaság által 1904-ben rendezett vita. Huszadik Század (klnyt.). Budapest, 1904, Porlitzer Zsigmond. 1–20.
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest, 2007, Osiris.
- Litván György – Varga F. János (szerk.): Jászi Oszkár publicisztikája. Budapest, 1982, Magvető.
- Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok. Budapest, 2009, Napvilág.
- Petrássevich Géza: Magyarország és a zsidóság. Budapest, 1895, Szent Gellért Ny.
- Pulszky Ágost: A munkáskérdés. Budapest, 1890. Eggenberger.
- Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. <http://mek.niif.hu/05400/05479/05479.htm> (2020.09.30.)
- Réz Mihály: Magyar fajpolitika. Budapest, 1905, Kilián Frigyes.
- Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. 2. Budapest, 2010, Századvég.
- Székely Gábor: A kereszténydemokrácia Németországban. Múltunk, 18. évf. (2007) 3. sz. 202–236.
- Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Budapest, 2007, Osiris.
- Tőkéczki László: Vázsonyi Vilmos eszmei politikai arca. Budapest, 2005, XX. Század Intézet.
- Veress Jenő: Herbert Spencer erkölcstana. http://epa.oszk.hu/02300/2360/00031/pdf/EPA02360_theologiai_szakla_1910_03_190-225.pdf (2020.09.30.)